

УДК 930.1/25(477.4)»19»:745/9

DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-298-319

**UNKNOWN WORK OF THE 1920s ON
HISTORIOGRAPHY OF PYSANKARSTVO**

**НЕВІДОМА ПРАЦЯ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ З
ІСТОРИОГРАФІЇ ПИСАНКАРСТВА**

**НЕИЗВЕСТНЫЙ ТРУД 20-Х ГОДОВ ХХ ВЕКА С
ИСТОРИОГРАФИИ ПИСАНКАРСТВА**

Віктор Ткаченко,

кандидат історичних наук,
старший науковий
співробітник, провідний
науковий співробітник
viktor69tkachenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6741-3430>

Національний історико-
етнографічний заповідник
«Переяслав»

вул. Шевченка, 8,
м. Переяслав,
Київська обл., Україна, 08400

Viktor Tkachenko,

Candidate of Historical
Sciences, Senior Research
Fellow, Leading Research
Fellow
viktor69tkachenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6741-3430>

National Historical and
Ethnographic
Reserve «Pereyaslav»

Str. Schevchenko, 8, Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08400

ABSTRACT

The author publishes materials on the historiography of Ukrainian pysankas of the end of XIX - 20s of the XX century prepared by S. Shamraiev. The researcher tries to analyze the most famous editions of M. Sumtsov, S. Kulzhynsky, M. Korduba, V. Yastriebov, M. Valuiko, I. Benkovska, R. Tirelova and others, published in Ukraine and abroad. At the beginning of his work, the author notes that before the 1920s, the literature on pysanka was found to consist of small notes that mention the existence of pysankas and the need to study them. To examine them, he used the «chronologically bibliographic method» in combination with an

attempt to show how different researchers of pysankas approached the coverage of this or that issue.

S. Shamraiev started his research of literature from the authors who covered the origins of the pysankas; he points out that there are two relationships between them: the first one is more scientifically proven and is related to the pagan cult of eggs, the second one is used with Christianity symbolism in their interests.

The author also considered the issue of making pysankas, when it was done, at what time, what tools and dyes were used, which decoration technologies exist, etc.

He did not ignore the question of the researchers' coverage of the ornamentation of pysankas, their origin, including the classification, mentioning the suggested researches on this issue by Wenkel, Sumtsov, Korduba, Kulzhinsky and other scientists. Noting that, in general, all studies can be divided into three areas.

The purpose of the article is to publish an archival source and familiarize the general public of scientists with it.

In the course of the work the author has used the methods of search, systematization and analysis of the obtained data.

Processing of the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and other sources allowed the author to state that the problems of historiography of pysankas were studied by different researchers in the 20s of the XX century, is quite diverse and requires proper study and introduction into the scientific circulation.

Key words: *S. Shamraiev, pysanka, archive, sources, historiography of study.*

Постановка проблеми. Для будь-яких досліджень важливим є використання архівних джерел. Серед них чимало відомих, а також неопублікованих. Значна джерельна база, щодо дослідження історіографії писанкарства наявна також у Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Аналіз останніх досліджень. Автором статті у 2013-2018 роках вже опубліковано розвідки Н. Дмитрука, В. Кравченка, І. Шулікова, Т. Мишківської та інші, про писанкарство з Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України.

Метою статті є публікація архівного першоджерела та ознайомлення із ним широкого загалу науковців.

Основним **завданням** автор вбачає виявлення нових архівних джерел, з'ясування їх інформаційного потенціалу та введення до наукового обігу.

Відповідно до сучасної практики наукового видання першоджерел збережено особливості письма.

Огляд літератури про писанку

Література про писанку досить бідна, як на Україні, так і в інших краях. Головним чином, складається вона з невеликих заміток, які згадують про існування писанок та відзначають потребу їх дослідження. Але, на жаль, більшість авторів підкреслюючи дуже важке значіння вивчення звичая виготовляти писанки та дослідження їх орнаменту самі цілком не дбають про те, щоби перевести свої дезидерати в життя. Тому вся, дійсно наукова, література про писанку зводиться, *de facto*, до невеликої кількості праць.

В своєму огляді літератури про писанку ми не будемо додержуватися методу хронологічно-біографічного, а спробуємо освітлити її по питанням, що в ній намічаються, освітлюючи як підходять до цих питань той, чи інший автор. При такій системі, ми думаємо, виклад дасть краще уявлення про стан літератури по цьому питанню та уникне, до певної міри, сухости та одноманітності.

1) Походження звичая виготовляти писанки

Більшість авторів погоджується на тому, що яйце відігравало важну роль в культурах арійських народів вже в найдавніші часи, часи поганські. Воно являлося, як каже Кульжинський, «символом переходу від небуття до буття; воно є символом життя, радощів і сонця, особливо сонця весняного, яке несе з собою і життя, і радість, і тепло, і світло, і відродження природи, життя якої було зковано морозом, льодом і снігом, як життя пташенят зковано ячною скорлупою». (Описание коллекции народн. писанок, а. 33). Цей же думки тримається і другий найвидатніший дослідувач проф. Сумцов, який вважає яйце символом сонця, що панує в культурах поганських народів. Його вшанування базується на аналогії з

весняним відродженням сонця, а разом з ним цілої творчої сили природи. Того-ж погляду і відомий чеський вчений Fr. Straňesek, який зазначає це в своїй статті про символіку писанки в збірнику «Moravske ornaments», також багато інших дослідників (Валуйко, Тіселов та інш.). Докази цього культу ми знаходимо в змісті різних казок та легенд про ролю яйця (напр., про утворення світу). Багато з цих казок, що заховалися у багатьох народів, наведено з Сумцова, Кульжинського та інш. В зв'язку з шануванням яйця стоїть шанування і курки та півня, а разом з тим, до певної міри і інших птахів. На це докладно вказують Кульжинський, Сумцов, Странічек та інш. Автори. Півень (по Кульжинському), у віруваннях слов'ян, являється зооморфичним образом сонця. На це вказує, між іншим, і те, що як сонце збуджує ранком все від сну, так і півень своїм криком збуджує ранком людей.

Свято шанування яйця відбувалося завжди весною, коли пробуджується природа, з'являється весняне сонце та таке інше. Святкувалося воно в день нового року, що починався раніше у багатьох народів з весни. Так починався він колись і у нас на Україні, а також во Франції (до 1556 р. з Великодня), в Англії (до 1752 р. з 26 березоля), в Персії (вдень Весняного Рівноденствія) та інш. (Кульжинський ст. 45, д-р Вейссенберг та інш.).

У нас, в слов'янських країнах, звичай виготовляти писанки появився дуже рано. Це підкреслюють багато письменників, а в більш ранні історичні часи ми знаходимо вказівки на існування цього звичая в пам'ятках археології та в джерелах нашої історії. Так у 80 роках ХІХ ст. т. Уваровим при розкопці Кривушанської могили було знайдено глиняні яйця. Теж було знайдено і Хвойком в 1908 р. при розкопках на Полтавщині. В джерелах ми маємо також згадки про писанки. Так, напр., Глогер в т. I «Вісли» за 1891 р. (ст. 166) каже, що Кадлубек, польський хроніст ХІІІ ст., в своїй праці правдоподібно (*Monumentum Polonica historica*) згадує про цей звичай. Далі, про цей звичай каже і Боплан (ХVІІ ст.) в своєму описі України. В Росії ми маємо згадку, що цар Олексій Михайлович (ХVІІ ст.) замовляв в «Оружейній палаті» виготовляти писанки.

Є така звістка, яку наводить Кульжинський, що у Франції за часів Людовика XV-го (XVIII ст.) існував цей звичай.

Про заведення цього звичая в Європі в літературі про писнку маються два погляди. Один з них, найбільш науково обгрунтований, відносить появлення цього звичая ще до старих, поганських часів, зв'язуючи його з поганським культом яйця. Другий погляд, науково мало оброблений, що появилвся давно, розв'язує це питання в іншому напрямку. Вже в 1690 р. німецький дослідник Кобер писав в своїй «Dissertatio de oro paschali», що писанки з'явилися з часів християнства. Тої-ж думкитримався і Краскій (в 1705 р.), а пізнійше Ердман і також Єнсен (1706 р.), який запевняв, що крашанки символізують кров, проляту Ісусом за людський рід. З пізніших дослідувачів тримаються подібної думки, оскільки можна зробити цей висновок з огляду змісту їх праць («Hasvéti Tojások» і «Das Ausland»), який наведений у Кульжинського (бо самі праці ми, на жаль, дістати не могли), мад'ярський вчений Viktor Molnar, а також його наслідувач dr. Schvicker.

Це твердження являється, безперечно, безпідставним, що доведено цілим рядом дослідників: Мєпа, Вундерліхом, Тіреловим, Странечком, Кольбе, Венгреженовським, Валуїком, Сумцовим, Кульжинським. Зокрема останній автор висловлює цікаву думку, щодо заведення писанки на Україні; цю думку, власно кажучи, можна визнати правильною і для інших країн. Коли почали заводити християнство на Україні, то місіонери відразу наштовхнулися на певний, вже вироблений культ, з яким їм довелося боротися. Як відомо, духовенство взагалі не любить одвертої боротьби, воно воліло-б зробити все тихо, непомітно, так, щоби маси навіть нечувалися, що з ними роблять, аж поки справа не буде закінченою. До речі, всі одверті-ж заходи духовенства зустрічали завжди великий опір якраз з боку мас (згадаємо, хоч-би запровадження унії на Україні). Це добре розуміли місіонери, які заводили християнство на Україні в X-у віці. Вони намагалися ввести поки-що основу самого християнства і викоренити лише ті звичаї поганства, які різко суперечили догматам християнської релігії. Звичаї-ж, що не являлися ворожими цим догматам, вони залишали, пристосовуючи їх до різних християнських свят.

Можливо з часом, коли християнство міцно закріпилося на Україні, вони бажали-б знищити ці поганські звичаї, але вже була несила. Згадаємо, хоча-би, Івана Купала та інші обрядові звичаї, що залишилися від поганства, проти яких потім так кричали духовні владика. Теж-саме сталося і з культом яйця. Він був приурочений до Великодня, з яким совпадало це свято цього культу, як по часу, так і по подібності, і заховався до наших часів. Подібне явище ми зустрічаємо і по інших країнах, де ще раніше було пристосовано це свято до Великодня, але пізніше духовенству (як зазначає за Болсуновським Валуйко) вдалося знищити цього звичая. Про давність заведення його в християнстві пише Кульжинський, який дає кілька фактів. Так, в рукопису Х в., що заховався в монастирі Св. Анастасії коло Фесалонік, є згадка про роздавання писанок на Великдень, при чому зазначено, що ведеється це ще з часів апостольських. Що це правдиво, свідчать звичаї виготовляти писанки у яковітів, вірмен, маронітів та инш., що відділилися від єдиної церкви ще в V–VI віках. Стверджує це також факт (наведений у Валуйка), що в трунах Бальбіни-діви та Теодори мучениці були знайдені писанки.

Пристосувавши цей звичай до християнських свят, Церква, щоби його виправдати, мусіла придумати пояснення його походження. Ці пояснення, легенди, про походження звичая виготовляти писанки наведені у Сумцова, Кульжинського та инш. Авторів. Головною з них являється легенда про заведення цього звичая Марією-Магдаліною, яка має кілька варіантів. Крім того мається багато иньших варіантів. Крім того мається багато иньших легенд записаних у багатьох дослідників (напр. Драгоманова, Чубинського та инш.).

Підводячи підсумки про походження звичая виготовляти писанки, Кульжинський приходить до таких висновків:

1. Писанки походять від однокольорових крашанок (їх оздоблення орнаментом було викликано бажанням ще більшої прикраси). Ці останні є основою стародавнього поганського звичая – свята в честь весняного відродження природи і виновника його – благодатного сонця.

2. Звичай цей, як і багато інших, не був знищений проповідниками християнства, бо з цим звичаєм нарід занадто глибоко зрісся; але він був внесений в число християнських звичаїв, йому був наданий церковно-християнський зміст та символіка і, як так такий, він продовжує існувати і зараз.

3. Але під церковно-християнською символікою в писанках ховається більш давня, поганська, символіка, яка пояснює і зтверджує пакт перших наших висновків (Кульжин. Опис. кол. народ. писанок).

Сучасний звичай виготовляти писанки

Як показують більшість дослідувачів, звичай виготовляти писанки в сучасну нам добу заховався головним чином у слов'ян. Тут ми бачим цей звичай найбільш розповсюдженим і найбільш живучим, доказом чого є, напр., факт виготовлення писанок в країні Вендів, з племен сорбів (коло Берліну), оточених зі всіх боків німцями і в значній мірі знаціоналізованих. Окрім всіх слов'ян заховали ще цей звичай молдавани, греки, румуни, мад'яри, перси-шиїти, а також, до певної міри, німці та французи. На підставі широкого розповсюдження цього звичая у слов'ян, Кульжинський робить висновок, що він (звичай) є для них питомим, а решта народів його запозичило у слов'ян. За це твердження говорє той факт, що серед інших народів цей звичай зустрічається головним чином якраз у сусідів слов'ян.

Щодо орнаментатії та барв писанок в залежності від їх географічного розповсюдження, то, на жаль, це питання дуже мало освітлено. Зі всіх дослідників лише один, здається, Тадеуш Довгїрд в своїй праці «Писанки» звернув на це увагу, та й то побіжно. Він висуває гіпотезу, що на півдні писанки зустрічаються найбільш яркого кольору, але з найбільш примитивним орнаментом. Далі, посуваючися на північ колір починає ставати більш темним та невиразним, але за те орнаментатія набуває більшої краси та складного змісту. Найбільшого-ж розвитку орнаментатія набуває на півночі, але колір там панує майже виключно темний.

На жаль цим питанням окрім Довгїрда ніхто не займався і ми не маємо більших дослідів.

Перейдемо тепер до питання самого виготовлення писанки. Перш за все подивимося, оскільки наша література дає відомостей про те, коли вони (писанки) виготовляються. Це питання освітлено досить добре лише для України. Про решту країн даних мало. На підставі повідомлень з місць дослідники приходять до висновку, що найчастіше на Україні (а також і в Чехії – Кульжинський), а, до певної міри, і в інших країнах (напр., в Малій Азії – Сумцов) писанки пишуться в Чистий Четвер. Він це пояснює пережитком поганства, а саме: Четвер (Donnerstag) був від давна присвячений богам грому і блискавки (себ-то весняним богам) – у українців Перуну, у германців Тору та Донару. Такимвиготовлення писанок присвячених весні в давні часи починалося якраз в цей день присвячений грозам, якими починається весна (Кульжинський).

Окрім четверга у деяких місцевостях починають виготовляти писанки і в Страстну П'ятницю (в Боснії), в субботу (в де-яких місцевостях Кубані). Подекуди виготовляють заздалегідь, поволі (напр., Чернігівщині, Поділля, до певної міри в Польщі). Писанки, які розписані, так звані, сорококлинцями, виготовляють звичайно в свято «Сорок мучеників».

Взагалі питання початку виготовлення писанок освітлено у нас досить добре. Ми маємо багато даних у Кульжинського, Сумцова, Ястребова, Дмитренка та інших авторів.

Торкаючися питання, хто саме виготовляє писанки, ми мусимо зазначити, що воно, на жаль, не зовсім оброблене. Правда, в головному всі дослідувачі зходяться, а саме: так звані, воскові писанки виготовляють виключно жінки. Більше – це штучні, напр., малярські, виготовляють часто і чоловіки. Але питання хто саме (по своєму родинному стану) виконує цю працю лишається неясним. Кульжинський подає відомости з різних місць України про це. Він приходить до висновку, що звичайно ця справа, як поважна та серйозна, доручалася господарям (часто молодим), а коли їх в родині нема, то старшій дочці, яка веде господарство. Але в його даних зустрічаються де-які суперечности; спераючися на них можна, напр., зауважити одну цікаву рису. Молодиці і старухи виготовляють писанки переважно на Лівобережжю. На

Правобережжю цею працею займаються виключно дівчата. Далі на Захід, напр., в Подьщі, склад більш змішаний: дівчата і молодиці. Спадає думка, чи не стоїть справа якраз навпаки, а ніж гадає Кульжинський. Чи не доручалася ця праця раніш якраз дівчатам, а потім, з упадком цікавості до цього, переходила до молодиць, а в деяких місцевостях (де найменше виготовляють писанок, напр., в Харківщині) до старух. З'ясування цього питання ще чекає свого дослідника.

Що торкається самих матер'ялів, які вживаються до виготовлення писанок, то ця справа освітлена досить добре. Багато авторів дають, напр., відомости про фарби. Всі вони зходяться на тому, що вживаються звичайно фарби домашнього виробу (напр., з цибулиння, гречаної полови, сону, кори яблуні, дуба, вільхи та ин.). Де-хто з авторів (напр., Кульжинський) гадають, що вживання фабричних фарб вважається селянами за гріх. Хоч тепер, як підкреслюють де-які дослідники, з упадком самого звичая, для виготовлення писанок подекуди вживаються і фабричні фарби.

Знаряддям малювання служить, так званий квачик, кусник заліза згорнутий в лічку. Крім того, в де-яких місцевостях вживається зрізане пташине перо, в иньших, прив'язаний до патичка дріт від сережки (на Поділлі), або навіть стебель соломи. В Чехії вживається також гострий патичок, а в Польщі, по відомостях Кульжинського, просто шпильку. По відомостях-же Сумцова в Польщі вживається найчастіше таке-ж саме приладдя, як і на Поділлі (дріт від сережки).

В залежності від способу виготовлення розрізняються різні назви писанок. Найбільш проста – це крашанка: себ-то яйце пофарбоване лише в оден кольор. В иньших країнах крашанки мають иньші назви: так, на Поділлі, їх звать галунками, в Польщі мальованками або бичками, в Чехії та Моравії – *kraslice*, *červeati* або *puríč* – у харутан (хоч останні дві назви однакові і для писанок).

Другим типом являються, так звані, скробанки (в Гродненській губ. І на Уралі – драпанки). Це однокольорові писанки з білим візерунком. Далі йдуть капанки (на однокольоровому тлі різні плями). Найважнішими писанками

являються ті, що виготовлені, так званим, восковим способом. Про цей спосіб згадано у більшості праць про писанки. Тому я скажу дуже коротко про них. Спосіб виготовлення їх такий: малюються воском візерунки, потім кладуть яйце в жовту фарбу; витягнувши його звідти, знов розмальовують воском і опускають в червону, і так далі. В результаті, на якомусь певному тлі багато різнобарвних візерунків. Інший варіант цього способу полягає в тому, що все яйце покривається воском, а потім, при окрасці, його по частях знімають.

Крім цих всіх писанок є ще де-які: малярські, які розмальовують різними фарбами малярі просто від руки без допомоги воску, і монастирські. Останні в свою чергу поділяються на вощанки, які обливають воском; часто з них через дірку кидається кілька горошинок і заліплюється воском – тоді вони зветься дзвонарками. Інші, так звані, розкритки також обливають воском і потім їх розрізають напополам; між собою обидві половинки з'єднуються кусниками матерії.

Найбільшу літературу про ці всі категорії писанок ми знаходимо у Кульжинського.

Розглянемо тепер ужиток писанок. Обрядовий ужиток писанки пристосований головним чином, до Великодня, але він зустрічається вже й раніш. Так, пише Сумцов, «в Бжедуковській станиці Кубанської області прикладуючися в страстну п'ятницю до плащаниці, кладуть коло неї червоні крашанки; або в Купянському повіті Харківщини оден з членів родини вистоює Діянія і утреню в ніч під світлу неділю з писанкою в кишені, яку (писанку) потім заховують на протязі року» (Сумцов: Писанки. ст. 200). Найчастіше – ці писанки служать для розговіння та христосування, а також для обміну та дарення (Сумцов, Кульжинський). На Волині писанки йдуть теж на великодні подарунки поважним особам.

Дарують писанки дівчата своїм нареченим, де-колм навпаки – парубки дівчатам (Сумцов). В Старій Сербії молодиці, що були повінчані того року, на другий день Великодня, після хрестного ходу, обходять зі свекрухами чоловіків (мужчин) і дарують їм крашанки (Ястребов). В Чехії обмін писанок вважається актом, що зміцнює приязнь (Странічек).

На Київщині і в Галичині (як повідомляє Сумцов) на другий день Великодня, у досвіта, хлопці ходять по хатах де є дорослі дівчата і, як-що знаходять їх ще неодягненими, або якщо вони ще сплять, то поливають їх водою. Щоби уникнути цієї приємності дівчатам доводиться відкупатися від них, – давати їм пару писанок. Це є пережитком старого звичая, про який ми маємо звістки ще в давні часи. Так, ще Боплан згадує в своєму описі України: «Ранком на другий день Великодня парубки юрбою ходять по вулицях і ловлять дівчат, що їм зустрічаються; ведуть полонянок до криниці і обливають їх від голови до ніг п'ятью-шістью ведрами води, так-що на бідненьких не лишається сухої нитки». Далі він каже, що на другий день навпаки, дівчата ловлять хлопців і поливають їх водою.

Нарівні з цим звичаєм існує в Чехії (про що свідчить Зібрт) ще, так звана, помлазка. Полягає вона в тому, що хлопці та дівчата б'ють спочатку оден одного вербою, а потім дарують оден одному писанки. Про цей звичай ми знаходимо згадки у чеських писаних пам'ятках XIV ст., а також і пізніших (напр., в одній церковній проповіді 1610 р. Moravski ornamenty). Звичай поливання водою та від дарювання писанками заховався подекуди і у поляків, і до певної міри, латишів.

Всі ці звичаї (як гадають більшість дослідників) являються пережитком весняного культу. Писанка символізує сонце, вода – весняні дощі. Самий обряд виявляє побажання родючости, а в переносному розумінню – сили, здоров'я, радості.

Крім цих звичаїв звязаних з культом писанки, є ще агато иньших. Так, напр., ламання шкаралупи, щоб не зурочила відьма; підкладання писанки (безконечника) під вулик; «проводи», коли кладуть писанки на могилках родичів в Родительську субботу; лікування ними від ріжних хвороб, та таке инше. Взагалі, прро обрядові звичаї зв'язані з писанками знаходимо численну літературу у багатьох авторів (Кульжинський, Сумцов, Валуйко, Бінкловський, Тіселов та инші).

Дуже часто, у багатьох народів писанка вживається для великодніх ігр. Найбільш уживаються дві гри: навбитки і навкотка. Перша полягає в тому, що двох іграчів б'ють одне

яйце об друге. Друга гра така: роблють з лубка жолобок, по якому й котиться яйце. Протии нього ставлять на кон свої писанки иньші іграчи. Те з них, що буде зачеплено першою писанкою, яку котить по жолобку, віддається власникові цієї першої писанки. на Катеринославщині (як пише Сумцов) існують трохи иньші дві гри: «у сліпця» і «у кітця». Іграчів два. Оден ставить писанку на кон, а другий відходить в бік і закриває очи шапкою. Далі, обертається кілька разів і йде в напрямку до писанки. коли піде у вірному напрямку і спиниться коло неї, то виграє. «У кітця» – це бавляться так. Оден кладе писанку на кон, а другий, відійшовши, нахилиється і катить свою писанку так, щоби вціліти в писанку першого.

У Польщі і Росії також зустрічаються подібні гри, про що згадубть Кульжинський, Сумцов та ин. Ці гри мають, як справедливо вказує більшість дослідувачів, символічно-митичне значіння. Катання писанки є символом руху сонця. Доказом митичного походження цих ігр є те, що вони відбуваються й до останніх часів у латишів в честь бога сонця Усеня.

Взагалі з писанкою зв'язано дуже багато обрядових звичаїв; це відмічають більшість дослідувачів. Залишається ще додати, щодо ужитку писанки, звичай (про який каже Кульжинський) дарення писанки зі значенням. Візерунки на писанках, по словах цього дослідника, якусь свою мову. Так, напр., писанка, що розмальована, так званою, зеленою рогою, означає що та особа, яка одержала цю писанку, ще дуже молода. На жаль, більше прикладів Кульжинський не дає, зазначаючи, що йому не вдалося їх зібрати; у иньших-же дослідувачів про цей звичай нам не зустрілося жодної згадки.

Оглядаючи літератури про ужиток писанки взагалі, ми мусимо визнати, що вона досить значна. Правда, є вказівки, що звичаїв звязаних з ужитком писанки є далеко більше. Це питання ще чекає свого спеціального дослідника. Найбільшу літературу про це дають наші два українські вчені: Сумцов і Кульжинський.

Орнаментация писанок

В науковому відношенню писанки цікаві нам по своєму орнаменту. Всі дослідники згодні, що основних мотивів в

орнаменті писанок не багато; питання лише до яких якраз основних типів можна їх звести.

У більш широкому масштабі (масштабі, так мовити, загально-орнаментальному) робить класифікацію відомий чеський археолог dr Vankel. Він поділяє всі орнаменти (як на писанках, так і взагалі) на три головних елементи: 1) елементи спільні для всіх скільки небудь культурних народів, 2) елементи, що мають митологічно-символічні або містичні основи і 3) позичені у інших народів. Звичайно, це в головних рисах і для всілякої орнаменталії. Більше-ж конкретні спроби, що до класифікації мотивів наа писаночній орнаменталії були зроблені іншими дослідниками. Головних течій в цьому дослідженню є три:

1. Найбільш розповсюджене: основних мотивів є три – геометричний, рослинний і тваринний (Вайссенберг, Кордуба, Тірелов та інш.). У де-кого трохи відмінна класифікація; напрю., Глинський в «Слізаветградському Вестніку» в своїй статті «Крашанки и писанки на Волині» дає три елементи: геометричний, рослинний і елементи, що неналежать до перших двох категорій. Сюди входять, напр., наслідування турецьких шалів та т. ін.

Поділи ці, по словах більш авторитетних дослідувачів, дуже невдалі.

2. Друга теорія, більш розроблена, належить проф. Сумцова. Він знаходить в писанковій орнаменталії п'ять елементів: геометричний (і дуже близький до нього – солярний), рослинний, тваринний, релігійний і предметно-побутовий.

3. Нарешті ще одна частина вчених тримається цілком іншої думки. Вона класифікує писанкоюй орнамент не по змісту його, а по тих основних лініях, якими ділять яйце для розмалювання, бо вони, як каже КУльжинський, надають характерний вигляд малюнку. Це думка була висловлена і у Сумцова, але побіжно; він лише відмітив цей факт, але в основу своєї класифікації її не клав. Це ж доводила і Власта Гавелка, в своїй статті «Естетичний аналіз орнаменту Великодніх яєць» в збірнику «Moravske ornamenty». Вона ділить орнаменти по лініях, які пересікають яйце напоперек або вздовж і по розетках, що містяться на кінцях писанки. Подібні-ж думки

висловлювала і Косачева в своїй праці «Українській народній орнамент». Найбільш розроблену класифікацію на цій основі дає Кульжинський. Він поділяє всі писанкові орнаменти на чотири типи:

1. Коли основних ліній на поверхні писанки цілком не має.
2. На поверхні писанки є одна чи кілька нормальних головних ліній (себ-то екватор і горизонталі, меридіани та їх комбінації).
3. На поверхні писанки є наклонні головні лінії (одна чи кілька) окрема чи в комбінаціях з нормальними.
4. Головними лініями служать криві, себ-то криві не плискаті, а подвійної кривизни.

Теорій існує ще кілька більш дрібних. Зокрема згадаємо про теорію Болсуновського, який вважає потрібним поділити писанки по їх назвах (Валуйко).

Не торкаючися питання, яка з цих гіпотез найбільш обгрунтованою, ми перейдемо до питання походження орнаменту.

Найбільш давніми з елементів орнаментатії являються, як каже Сумцов, геометричний та рослинний. Відносно походження першого є кілька теорій. Найбільш правдоподібна з них, на думку Сумцова, є гіпотеза, що геометричний стиль занесений індо-європейськими народами з їх первісної арійської батьківщини. Де-хто-ж вважає, що цей стиль пішов з Еллади. Французький вчений Дюмон допускає вплив фінікійський, та й взагалі азійський, на походження і розвиток геометричного стилю орнаментатії (Павлуцький: Греческія росписныя вазы. ст. 61–64). Як гадає Сумцов, первісні форми могли, завдяки своїй простоті, виникнути й самостійно у ріжних народів. Але, безперечно, треба припустити, каже він, що з часом більш розвинений геометричний орнамент, мусить впливати на інші, і тут якраз можна відзначити вплив азійського сходу, де геометрична орнаментатія була з найдавніших часів надзвичайно гарна та досконала. На користь думки про самостійне зародження геометричного орнаменту промовляє його велика розповсюдженість у більшості країн. Подібне можна сказати і про рослинний орнамент. Що до того, як з'явився орнамент взагалі, то Маковський в статті «Къ

історії народного орнаменту» висуває гіпотезу, що людина брала свої сюжети просто з природи, себ-то з того, що її оточує і що легше було змалювати (напр., сосна, сонце, вітряк і т. и.) і, стилізуючи їх, виробляла геометричний орнамент. Багато дослідників висловлювали думку, що писанкові орнаменти були в значній своїй мірі позичені з орнаментів інших виробів. Ще в 1887-у році Р. Тіселов в своїй замітці «Пасхальныя яйца у западнях словян» згадує, що орнаментация писанок надзвичайно подібна до орнаментів старослав'янського гончарного виробництва. В. Ястребов в своїй статті «Нѣсколько словъ о писанкахъ» (Кіевская старина 1895 р) висловлює думку, що орнамент писанок українських, а також молдаванських і болгарських (до речі, цей автор гадає, що звичай уживання писанок українці і молдавани запозичили у болгар) має багато спільного з орнаментами вишивок і кілімів. Дуже цікаву теорію висуває Микола Валуйко в своїй студії «Писанки» («Сяйво» 1913 р.). він шукає спорідненості орнаментации писанок з іншою найдавнішою українською орнаментациєю. Так, на його думку, мотиви орнаменту на глиняних, полив'яних плитках князівської доби часто бувають подібні до писанкових (безконечника, скобочки, та інш.). Далі «сорокаклинці», пише Валуйко, «зустрічаються на кулеподібних скитських ковшах, що мають число дуже близьке до сорока на півкулі; зірочки, що йдуть паралельно од носика яйця-писанки, аналогічні подібним поплутаним зірочкам скитських чаш. Плетенки, ялинки, хрести, зірки візантійські і т. п., дуже схожі як до теперішніх річей, так і до тих, що були 1000 літ тому (ст. 110).

Д-р Кордуба знаходить зв'язок між певними орнаментами галицьких писанок з мережковими орнаментами. Зустрічаються подібні думки і у інших авторів (Довгїрд, Глинський, dr Vankel). Взагалі багато дослідувачів поділяють погляд на спорідненість орнаментации писанкової з критською орнаментациєю.

Про самі назви писанок та їх значіння ми маємо досить багато згадок з різних авторів (Литвинова, замітки в Kłosy XLIV, Горленко, Ястребов, Сумцов, кульжинський, Валуйко та інш.).

Оскільки вони взагалі відомі, а розглядати їх занало-б занадто багато часу, то ми одсилаємо бажаючих детальніше познайомитися з цим питанням до вищезгаданих авторів. Торкнемося лише питання які назви в яких країнах найчастіше уживаються (оскільки це освітлено в нашій літературі). Ми будемо вживати тут класифікацію проф. Сумцова, поперше тому, що вона зв'язана з найбільш авторитетним іменем, а по-друге, що найбільше матер'ялу по цьому питанню дає якраз Сумцов.

На Україні часто зустрічаються такі назви: з геометричного (і солярного) стилю – сорокаклинці, плетенка, трикветр, зоря, сояшний знак, свастика, безконечник, рідше тризуб.

З реліг.-христ'янського: хрестові писанки, церковки, дзвін, попівські ризи.

З рослинного: вишневелистя, дубове листя, роживка, ялинка.

З тваринного: курячі лапи, півень, рак, бжола, павуки, баранячі роги, заячі вуха.

З побутового: гребінь, калитка, граблі, сокира, мотовильце, чоботи, драбина.

В Чехо-Моравії: геометр. – плетенка, точечна орн., тризуб, трикветр, сояшний знак, пентаграмм, зоря, меандр.

З хрест.-реліг. – хрест.

З рослин. – листя, дзвіночки, квітка (на жаль спеціальних назв ми не знаємо).

В Росії: плетенка, сояшний знак, півень, драбина.

В Польщі: точечна орнам., зоря, пальма, сосна, заячі вуха, баранячі роги, курячі лапи, дрибина.

В Болгарії: сорокаклинці, точечна орн., півень.

В Сербії: точечн. орнамен., гіацінт, тюлпан, яблуко, півень.

Старий звичай виготовляти писанки на прикінці XIX ст. почав сильно падати. Це підкреслюють більшість дослідників. Так Сумцов відмітив, що на Харківщині (1890 роки) вже мало де виготовляють писанки. Тай взагалі, на Лівобережжю цей звичай майже зник. А там, де він заховався, сильно впав по своїй якості: лінії нерівні, орнаментация будь-яка, квач

зустрічається рідко, а звичайно просто капають віск зі свічки. Так стоїть справа на Харківщині, Катеринославщині, Полтавщині. Падає також і багатство фарб. Починають звичайно фарбувати писанки тепер в два, максимум в три кольори. На Правобережжю, з окремо на Поділлію і на Волині, справа стоїть краще, але все-ж таки цей старий звичай занепадає. Взагалі, про його занепад свідчить багато дослідників (Сумцов, Кульжинський, Валуйко, Вайссенберг та инш.).

Правда, з одного боку ми мусимо радіти, що зникає звичай, який ще й від поганських часів і міцно тримався й вчаси християнські, звичай тісно зв'язаний з різними забобонами та шкідливим для народньої свідомости культами. Але з другого боку шкода, що зникають пам'ятки народнього мистецтва і зникають без сліду, бо змальовано писанок досі порівнюючи надзвичайно мало.

Розглянувши орнамент писанки, д-р Кордуба приходить до таких висновків для Галичини (а до певної міри і України).

1. Пануючим орнаментом є геометричний і то простолінійний. Орнамент рослинний займає друге місце, а звірячий являє ся лиш льокальним.

2. Орнамент геометричний, рослинний, а також звіриний, коли представляє лиш поодиноці части звірят, не є оригінальний і дасть ся віднайти в різних часах у різних народів. Звідкіля йшов безпосередній вплив сконстатувати поки-що неможливо, тому що наша орнаментика ще поле нерухане.

3. Орнамент звіриний, де животина змальована ціла, є оригінальний і опирає ся безпосередньо на обсервації.

4. Назви поодиноких орнаментів подекуди не відповідають і походженню і вказують змагання толкувати орнамент натуралістичним.

5. Розмальовування красками поодиноких частин орнаменту є примітивне і має метою лиш виріжнюванням їх, а не віддання приробньої краски.

6. Несумнівним є похожість орнаменту писаночного на мережковий, що вказує на рівнобіжний розвій їх обох і взаємний їх вплив. Той вплив дасть ся докладніше означити, коли орнамент мережковий буде опрацьований.

Бібліографічний покажчик літератури про писанку (яку я або сам читав, або бачив в інших авторів зміст її).

1. Рихтер. Dissertatio de oris paschalians. Гейдельберг 1682.
2. Кобер. Dissertatio de oro paschali. Лейпціг 1690.
3. Краскій. Dissertatio de oro paschali. Франкфурт на Одери 1705.
4. Косачева. Украинській народный орнамент. Київ 1879 р. (2 вид.)
5. Волков Ф. Отличительныя черты южно-русской народ. орнаментики. Київ 1878.
6. Литвинова. Южно-русский народн. орнамент. В. І. Київ 1878.
7. Kolberg Oskar. Pokucie. Krakow 1882.
8. А. Р. Pisanki ukraïnskie. Kłosy T. XLIV. Warszawa 1887.
9. Тирелов Р. Пасхальныя яйца у западных словян.
10. Пасхальныя яйца в странѣ вендов. Всемирная Иллюстрація 1887.
11. Обычай раскрашивать пасхальные яйца. Новь. Мозаика 1887.
12. Moravské ornamenty. V Olmuži 1888.
13. Udziela G. Piski w mieście Ropozucach i w okolicy. Tarnow 1888.
14. Ржегорж. Великоднія крашанки. Червоная Русь 1889.
15. Свитлич. Ускрашня шарена јаја. Гласник Земальского музеја. 1889.
16. Г–скій (Глінскій). Крашанки и писанки на Волини. Елизаветград. Вѣстник 1889.
17. Dowgird i Wolskij. Pisanki, jajka malowane wie ekanosne. Warszawa 1890.
18. Dowgird Tadeusz Pisanki. Warszawa 1890.
19. Горленко. Лубенскій музей Скаржинской. Киевская Старина 1890.
20. Zilrt. Nektere wykłady o puvodu Kraslic. 1890.
21. Molnar Victor. Husveti Tojasok (ostereier) Budapest 1890.
22. Сумцов. Писанки. Киевская старина. 1891.
23. Дмитренко. Описанках. Кубанскія Вѣдомости. 1891.
24. Schwicker Geschmückte Ostereier. Das Ausland № 21. 1891 р.

25. Klvana. Kraslice moravské. Cesky lid. Praha 1893.
26. Крашеня яйца. Звѣзда 1894.
27. Ястребов. Матеріяли по этнографіи Новоросійского края. Одесса 1894.
28. Вейсенберг. Южно-русскія пасхальныя яйца. Zeitschrift für Ethnologic. Berlin 1894.
29. Ястребов. Пасхальныя яйца. Сѣвер 1895.
30. // Нѣскольکو слов о писанках. Кіевская старина 1895.
31. Бѣньковскій. Оычаи и повѣрья приуроченыя к «Великодню». Кіев. Стар. 1895.
32. Венгреженовскій. Языческій обучай в Брацлавщинѣ «гонити шуляка». Кіев. Стар. 1895.
33. Кульжинскій. Описаніе коллекціи народных писанок в I-II. Москва 1899.
34. Маковскій. К исторіи народного орнамента. Искусство и художеств. промышленность. 1899.
35. Валуйко М. Писанки. Сяйво 1913 р.

С. Шамраїв [1].

Отже, підготовлений рукопис С. Шамраїва з історіографії писанкарства, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України, представляє собою оригінальне дослідження яке варте уваги. Водночас, публікація розвідки з вивчення писанки збільшує джерельну базу з писанкарства як виду декоративно-ужиткового мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Науковий архів ІА НАН України. Ф. 9. Од. зб. № 135/в. 15 арк.
2. Ткаченко В. Рукописна спадщина Василя Кравченка про походження крашанки та писанки // НТЕ. 2013. № 2. С. 133–138.
3. Ткаченко В. Писанкарство на Волині в архівній спадщині Никанора Дмитрука // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 64–70.
4. Ткаченко В. Рукописна спадщина І. Шулікова як джерело дослідження писанкарства кінця ХІХ – початку ХХ століття // НТЕ. 2017. № 2. С. 96–111.

5. Ткаченко В. Джерело з історіографії українського писанкарства кінця XIX – початку XX ст. // Переяславський літопис: збірник наукових статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 13. С. 120–129.

REFERENCES

1. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy* [Institute of Archeology National Academy of Sciences Ukraine]. F. 9, case 135/v. 15 arcs.

2. Tkachenko, V. (2013). *Rukopysna spadshyna Vasylya Kravchenka pro pokhodzhennya krashanky ta pysanky* [Handwritten legacy of Vasyl Kravchenko on the origin of Easter eggs and painted eggs] *Folk art and ethnology*, 2, 133-138 [in Ukrainian].

3. Tkachenko, V. (2014). *Pysankarstvo na Volyni v arkhivnii spadshyni Nykanora Dmytruka* [Easter eggs in Volyn in the archival heritage of Nicanor Dmitruk] *Scientific Notes on Ukrainian History: Collection scientific articles, Pereyaslav-Khmelnytsky*, 34, 64-70 [in Ukrainian].

4. Tkachenko, V. (2017). *Rukopysna spadshchyna I. Shulikova yak dzherelo doslidzhennia pysankarstva kintsia XIX – pochatku XX stolittia* [Manuscript inheritance of I. Shulikov as a source of Easter eggs study of the end of XIX – beginning of the XX century] *Folk art and ethnology*, 2, 96-111 [in Ukrainian].

5. Tkachenko, V. (2018). *Dzherelo z istoriografii ukrainskoho pysankarstva kintsia XIX – pochatku XX st.* [A source from the historiography of Ukrainian Easter eggs of the late XIX – early XX centuries] *Pereyaslav Chronicle: Collection scientific articles, Pereyaslav-Khmelnytsky*, 13, 120-129 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Автором оприлюднюються матеріали з історіографії українського писанкарства кінця XIX – 20-х рр. XX ст. підготовлені С. Шамраєвим. Дослідник намагається проаналізувати найбільш відомі видання М. Сумцова, С. Кулжинського, М. Кордуби, В. Ястребова, М. Валуїка, І. Беньковського, Р. Тірелова та інших, що надруковані в Україні та за її межами. На початку роботи автор зазначає,

що ще до 20-х років XX ст. виявлена література про писанки складається з невеликих заміток, які згадують про існування писанок та відзначають потребу їх дослідження. Для їх огляду ним використовувався «хронологічно-бібліографічний метод» у поєднанні з намаганням показати як підходили до висвітлення того чи іншого питання різні дослідники писанок.

С. Шамрайв розпочав своє дослідження літератури з авторів, які висвітлювали походження писанок; вказує, яких поглядів вони дотримувалися та зазначає, що загалом існує два: перший, який більш науково доведений і пов'язаний з язичницьким культом яйця, а другий з християнством, яке використало символіку у своїх інтересах.

Автор розглянув і питання самого виготовлення писанок, коли це робили, в який час, які інструменти, фарби використовували, які існують технології оздоблення тощо.

Не оминув він й питання висвітлення дослідниками орнаменталії писанок, їх походження, зокрема і класифікації, наводячи запропоновані розробки з цього питання Венкеля, Сумцова, Кордуби, Кульжінського та інших учених. Зазначаючи, що загалом усі розробки можна розділити на три напрямки.

Метою статті є публікація архівного періоджерела та ознайомлення із ним широкого загалу науковців.

У ході роботи було використано методи пошуку, систематизації, аналізу отриманих даних.

Опрацювання Наукового архіву Інституту археології НАН України та інших джерел, дало можливість автору констатувати, що проблематика історіографії писанкарства розроблялася у 20-х рр. XX ст., різними дослідниками, є досить різноплановою, потребує належного опрацювання і введення до наукового обігу.

Ключові слова: С. Шамрайв, писанка, архів, джерела, історіографія, вивчення.

АННОТАЦІЯ

Автором публікуються матеріали по історіографії українських писанок кінця XIX – 20-х гг. XX в., підготовлені С. Шамраєвим. Исследователь пытается проанализировать наиболее известные издания М. Сумцова, С. Кульжинского,

М. Кордубы, В. Ястребова, М. Валуйко, И. Беньковской, Р. Тирелова и других, опубликованные в Украине и за ее пределами. В начале работы автор отмечает, что еще до 20-х годов обнаруженная литература о писанках состоит из небольших заметок, которые вспоминают о существовании писанок и отмечают необходимость их исследования. Для их осмотра ним использовался «хронологически библиографический метод» в сочетании с попыткой показать как подходили к освещению того или иного вопроса разные исследователи писанок.

С. Шамраев начал свое исследование литературы из авторов освещавших происхождения писанок; указывает каких взглядов они придерживались и отмечает, что в целом существует два: первый, более научно доказанный и связанный с языческим культом яйца, а второй с христианством, которое использовало символику в своих интересах.

Автор рассмотрел и вопрос самого изготовления писанок, когда это делали, в какое время, какие инструменты, краски использовали, которые существуют технологии отделки и т.д.

Не обошел он и вопрос освещения исследователями орнаментации писанок, их происхождения, в том числе и классификации, приводя предложенные разработки по этому вопросу Венкеля, Сумцова, Кордубы, Кульжинского и других ученых. Отмечая, что в целом все разработки можно разделить на три направления.

Целью статьи является публикация архивного первоисточника и ознакомления с ним широкой общественности ученых.

В ходе работы были использованы методы поиска, систематизации, анализа полученных данных.

Обработка Научного архива Института археологии НАН Украины и других источников, позволила автору констатировать, что проблематика историографии писанок разрабатывалась в 20-х гг. XX в. различными исследователями, является достаточно разноплановой, требует надлежащей проработки и введение в научный оборот.

Ключевые слова: С. Шамраев, писанка, архив, источники, историография изучения.